Journal of Analytical Synergy and Scientific Horizon ISSN: 3060-5261 Impact Factor 10.5 / 2026
Volume 2, Issue 5

TILNING KELIB CHIQISHI HAQIDAGI NAZARIYALAR VA ULARNING ILMIY ASOSLARI

O'ralova Sarvinoz Akbar qizi

Termiz davlat universiteti talabasi

Annotatsiya. Mazkur maqolada tilning kelib chiqishi to'g'risidagi nazariyalar, uning paydo bo‘lishini izohlovchi an’anaviy hamda zamonaviy ilmiy yondashuvlar o'zaro qiyosiy tadqiq qilingan.

Kalit so‘zlar: «til — ong — jamiyat» mushtarakligi, ovozga taqlid nazariyasi, undov nazariyasi, davomiylik nazariyasi, spontan nazariya, kognitiv evolyutsiya, ilmiy farazlar,glottogenez, qiyosiy tahlil.

Inson tilining qachon, qayerda va qay tarzda paydo bo‘lgani masalasi (glottogenez muammosi) qadim zamonlardan beri nafaqat tilshunoslik, balki falsafa, antropologiya, psixologiya, arxeologiya va etnografiya kabi o‘nlab fanlarning diqqat markazida bo‘lib kelmoqda. Tilshunoslik nazariyasida umumiy tilning paydo bo‘lishi masalasini alohida milliy tillar yoki til oilalarining shakllanish tarixi bilan aralashtirmaslik muhim metodologik tamoyil hisoblanadi . Chunki alohida tillarning vujudga kelishi tarixiy-qiyosiy metod orqali yozma yodgorliklar va qardosh tillar materiallari asosida o‘rganilsa, bashariyatga xos dastlabki nutqning tug‘ilishi insonning biologik evolyutsiyasi hamda ibtidoiy jamoaning ijtimoiy shakllanishi bilan uzviy bog‘liqdir.

Zamonaviy lingvistik va antropologik tadqiqotlar tilning paydo bo‘lishini «til — ong — jamiyat» mushtarakligi doirasida tushuntiradi. Ilmiy farazlarga ko‘ra, odamzodning shakllanish va nutqqa ega bo‘lish jarayoni uch asosiy bosqichni bosib o‘tgan: 1) bundan 2–3 million yil avval yashagan va tabiiy qurollardan foydalana boshlagan yuqori taraqqiy etgan avstralopiteklar davri; 2) taxminan 1 million yil muqaddam sun’iy qurollar yasab, jamoaviy ov bilan shug‘ullangan paleantroplar bosqichi; 3) bundan 40–50 ming yil ilgari biologik hamda ijtimoiy jihatdan mukammallashib, to‘laqonli artikulyatsion nutqqa ega bo‘lgan hozirgi zamon kishilari bosqichi. Ushbu maqolaning maqsadi — tilning paydo bo‘lishi borasida ilgari surilgan an’anaviy va zamonaviy ilmiy nazariyalarni qiyosiy tahlil qilish, ularning umumiy hamda farqli jihatlarini aniqlash va aniq til materiallari asosida xulosalar chiqarishdan iborat.

Tilshunoslik tarixida tilning kelib chiqishini tushuntirishga qaratilgan ilk qarashlar XIX asrda nemis tilshunosi Maks Myuller tomonidan tizimlashtirilib, beshta asosiy gipoteza sifatida tasniflangan. Ularning birinchisi qadimgi yunon faylasuflari Demokrit

va Platon davrida shakllangan, keyinchalik I. G. Gerder tomonidan rivojlantirilgan ovozga taqlid («bov-vov» yoki «kakku») nazariyasidir. Ushbu ta’limotga ko‘ra, ibtidoiy odamlar tevarak-atrofdagi tabiat hodisalari, hayvon va qushlarning tovushlariga ongsiz ravishda taqlid qilish orqali dastlabki so‘zlarni yaratganlar. Biroq bu nazariya tabiatda tovush chiqarmaydigan predmet va mavhum tushunchalarning nomlanishini, shuningdek, til va tafakkurning ijtimoiy mohiyatini izohlab bera olmaydi.

Ikkinchi yirik qarash — undov («pooh-pooh») nazariyasi bo‘lib, uning tarafdorlari (jumladan, XVIII asr fransuz mutafakkiri Jan Jak Russo) dastlabki so‘zlarni insonning og‘riq, quvonch, qo‘rquv yoki hayrat ta’sirida chiqargan ixtiyorsiz hissiy faryodlari bilan bog‘laydilar. Uchinchi — «ding-dong» nazariyasida (M. Myuller) esa har bir narsa o‘ziga xos tabiiy rezonans tebranishiga ega ekani va odam shu to‘lqinga javoban tovush chiqargani iddao qilinadi. Biroq har ikki yondashuv ham tilni faqat biologik-instinktiv refleks darajasiga tushirib qo‘yadi.

Keyingi guruh nazariyalarda tilning vujudga kelishi inson faoliyati bilan bog‘langan. Masalan, L. Nuare va K. Byuxer tomonidan ilgari surilgan mehnat qiyqiriqlari («yo-he-ho») nazariyasiga ko‘ra, so‘zlar jamoaviy jismoniy mehnat jarayonida mushaklar zo‘riqishini yumshatish va harakatni bir maromga solish uchun chiqarilgan ritmik nafas tovushlaridan kelib chiqqan. V. Vundt va akademik N. Y. Marr asoslagan imo-ishoralar («ta-ta») nazariyasida esa insonlar yarim million yil davomida qo‘l va tana harakatlari orqali muloqot qilgani, tovush tili esa keyinchalik nutq a’zolarining qo‘l harakatlariga taqlidi natijasida yuzaga kelgani ta’kidlanadi. XVIII–XIX asrlarda keng tarqalgan ijtimoiy kelishuv nazariyasi esa narsalarga nom berishni odamlarning o‘zaro ongli kelishuvi mahsuli deb hisoblaydi. Vaholanki, o‘zaro kelishib olish uchun insonlarda avvaldan shakllangan til va rivojlangan tafakkur mavjud bo‘lishi shart edi.

Zamonaviy kognitiv tilshunoslik, evolyutsion antropologiya va biolingvistikada tilning paydo bo‘lishi borasida ikkita yetakchi ilmiy paradigma — «davomiylik nazariyasi» hamda «spontan nazariya» (o‘rtasida jiddiy ilmiy munozaralar olib borilmoqda .

Charlz Darvin g‘oyalariga tayangan Ib Ulbaek, Maykl Tomasello va Stiven Pinker kabi olimlar ilgari surgan davomiylik nazariyasiga ko‘ra, inson tili birdaniga emas, balki primatlarning ijtimoiy muloqot tizimi va kognitiv qobiliyatlarining millionlab yillar davomida bosqichma-bosqich evolyutsion rivojlanishi natijasida shakllangan. Maykl Tomasello o‘z tadqiqotlarida tilning asosida primatlar o‘rtasidagi birgalikdagi diqqat va ijtimoiy hamkorlik ehtiyoji yotishini ta’kidlaydi. Bu qarash XIX asr oxirida K. Marks va F. Engels tomonidan shakllantirilgan dialektik materializm ta’limoti bilan ma’lum

darajada hamohangdir: har ikki yondashuvda ham tilning paydo bo‘lishi uzoq muddatli ijtimoiy-mehnat faoliyati, miya hajmining kattalashuvi va jamoaviy muloqot zarurati bilan bog‘lanadi.

Bunga mutlaqo qarama-qarshi bo‘lgan spontan nazariya tarafdorlari, xususan, mashhur tilshunos Noam Xomskiy tilning paydo bo‘lishini bosqichma-bosqich evolyutsiya bilan emas, balki bundan taxminan 100 ming yil muqaddam Homo sapiens miyasida yuz bergan tasodifiy genetik mutatsiya bilan izohlaydi. Chomskiyning fikricha, ushbu mutatsiya inson miyasida rekursiv fikrlash va cheksiz sintaktik tuzilmalar yaratish mexanizmini bir zumda ishga tushirgan, tashqi tovushli muloqot esa keyinchalik ichki tafakkur qurolining tashqi ko‘rinishi sifatida shakllangan.

Ushbu ikki nazariyani qiyosiy tahlil qilsak, quyidagi umumiy va farqli jihatlar namoyon bo‘ladi. Umumiy jihati shundaki, har ikkala nazariya ham tilni biologik-kognitiv asosga ega hodisa sifatida tan oladi va an’anaviy sodda taqlid nazariyalarini rad etadi. Farqli jihati esa uch mezon bo‘yicha ko‘rinadi: 1) vaqt va sur’at mezoni — davomiylik nazariyasi tilni million yillik uzluksiz evolyutsiya mahsuli desa, spontan nazariya uni 100 ming yil oldingi keskin sakrash (mutatsiya) natijasi deb biladi; 2) birlamchi omil mezoni — Tomasello va dialektik materializm ijtimoiy muloqot hamda mehnat zaruratini birinchi o‘ringa qo‘ysa, Xomskiy ichki individual tafakkur va genetik strukturani ustuvor sanaydi; 3) hayvonot olami bilan bog‘liqlik — davomiylik nazariyasi inson tilini primatlar kommunikatsiyasining yuqori bosqichi deb hisoblasa, spontan nazariya inson tili va hayvonlar signallari o‘rtasida uzviy ko‘prik yo‘qligini uqtiradi. Mustaqil ilmiy tahlil shuni ko‘rsatadiki, birgina genetik mutatsiya jamiyat va muloqot muhitisiz tilni yuzaga keltira olmaydi; binobarin, biologik tayyorgarlik (genetik asos) va ijtimoiy-kognitiv zarurat (jamoaviy mehnat va muloqot) o‘zaro uyg‘unlashgandagina til paydo bo‘lgan.

Bundan ko'rinib turibdiki, tilning paydo bo'lishi va taraqqiyoti insoniyat jamiyati bilan uzviy bog‘langan. Til jamiyat mahsuli, jamiyat bor joyda til paydo bo‘ladi. Jamiyatdan tashqarida yashagan inson bolasi qancha umr ko‘rmasin, u gapirmaydi. Chunki til nasldan-naslga, avloddan avlodga o‘tmaydi, ya’ni uning irsiyatga hech qanday aloqasi yo‘q. Irsiyat qonuniga binoan, bolaning biologik, antropologik xususiyatlarii (tanasining va sochining rangi, yuz tuzilishi va boshqalar) avloddan avlodga o‘tadi, lekin o‘zbek oilasida tug‘ilgan bola faqat o‘zbek tilida gapiradi, deyish noto‘g‘ridir.U qaysi tilda gapira boshlashi, qaysi oila, qaysi ijtimoiy muhitda tarbiyalanishiga bog‘liq: agar chaqaloq rus tilida gaplashuvchi jamoa ichida tarbiyalansa, ruscha,tojiklar ichida tarbiyalansa, tojikcha gapiradi. XX asr boshlarida Hindistonda ro‘y bergan voqea bu mavzuga yaxshi dalil bo‘la oladi. U yerda bo‘rilar to‘dasi orasida ikki qizchaga duch

kelingan. Qizchalardan biri 2, boshqasi - 7-8 yashar bo‘lgan. Ular bo‘rilarga xos xatti-harakatlar qilishgan, lekin gapirishni bilishmagan. Hindistonlik psixolog olim bu ikki go‘dakni dastlab uyda, keyinchalik kattasini (kichigi ko‘p vaqt o‘tmay, kasallanib vafot etgan) bolalar uyida tarbiyalagan. Bu qiz yana 10 yil atrofida umr ko‘rdi, ammo til va yurish-turishda aytarlik muvaffaqiyatga erisha olmadi. Bu yillar mobaynida u 45 ga yaqin so‘zni o‘rgandi, lekin ulardan gap tuza olmadi. Bu voqeani chuqur tahlil qilgan psixologlar, sotsiologlar, tilshunoslar shunday xulosaga kelishgan:

1. Til tabiiy hodisa emas.
2. Tilning paydo bo‘lishi uchun kishilik jamiyati bo‘lishi shart.
3. Til - nutq muhiti bolaning chaqaloqligida yaratilishi va chaqaloqqa bir tomonlama til ta’siri o‘tkazish muhim, u hal qiluvchi ahamiyatga ega.
4. Til va tafakkur bir vaqtda paydo bo‘ladi, birga rivojlanadi, biri ikkinchisisiz yashay olmaydi.

Shunday qilib, til ijtimoiy xarakterga ega, chunki u jamiyat taraqqiyoti, mehnat faoliyati jarayonida yuzaga keladi. Til faqat jamiyatda, odamlar orasida mavjud bo‘ladigan ijtimoiy quroldir. Tilning taqdiri uning yashashi, rivojlanishi faqat shu tilda gaplashuvchi jamiyatga bog‘liq. Til jamiyat bilan paydo bo‘lganidek, jamiyat bilan birga o‘ladi. Yuqorida lotin, sanskrit tillari esga olinib o‘lik tillar deb aytilgandi, chunki bu tillarda gaplashadigan, uni o‘z ona tili deb hisoblaydigan xalq yo‘q, hozirgi kunda bu tillarning lug‘at tarkibi, tovushlar majmui, grammatikasi bor,ular to‘g‘risida fikr yuritish, boshqa tillar bilan qiyoslash mumkin. Ammo bu tillarda rivojlanish yo‘q, qadimdan qanday bo‘lsa, hozir ham shunday va shundayligicha qolaverdi.

Xulosa qilib aytganda , an’anaviy ovozga taqlid, undov, mehnat qiyqiriqlari, imo-ishoralar va ijtimoiy kelishuv nazariyalari tilning paydo bo‘lish jarayonidagi ayrim tashqi yoki yordamchi omillarnigina yoritib, zamonaviy ilmda esa davomiylik nazariyasi va spontan nazariya bir-birini to‘ldiruvchi jihatlarga ega. Inson tilining paydo bo‘lishini faqat tasodifiy genetik mutatsiya yoki faqat hayvonot olamidagi signal tizimi bilan cheklab bo‘lmaydi. Til — inson miyasining biologik-kognitiv yetilishi hamda ibtidoiy jamoaning birgalikdagi mehnat va muloqot ehtiyoji kesishgan nuqtada(«til—ong — jamiyat» birligida) vujudga kelgan ijtimoiy hodisadir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Azizov O. Tilshunoslikka kirish. — Toshkent: O‘qituvchi, 1996. — 176 b.
2. Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug‘ati. — Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2002. — 168 b.

3. Sossyur F. de. Umumiy tilshunoslik kursi (tarjima). — Toshkent, 2019.

4. Ziyodillayeva M. E. Tilning paydo bo‘lishi haqidagi dastlabki nazariyalar va ularning tadqiqi // «Zamonaviy dunyoda innovatsion tadqiqotlar: Nazariya va amaliyot» nomli ilmiy konferensiya materiallari. — 2023. — B. 62–64.

5.Chomsky N. Powers and Prospects: Reflections on Human Nature and the Social Order. — London: Pluto Press, 1996. — 244 p.

6. Darwin C. The Descent of Man, and Selection in Relation to Sex. — London: John Murray, 1871.

7. Muller F. M. The Theoretical Stage, and the Origin of Language // Lectures on the Science of Language. — Bristol: Thoemmes Press, 1996 [1861]. — P. 7–41.

8.Yulshasheva S.F. Tilning rivojlanishi va taraqqiyotiga doir.Maqola.

.